

השפעת 'הרצאת הרב' על כינון האנציקלופדיה התלמודית - תגובה

הרב אורי רדמן מבקר את הנחתי להפנמת הרב מאיר בר אילן את "הרצאת הרב" [קוק] ויישומה ביוזמתו לייסוד האנציקלופדיה התלמודית. בשלהי מאמרו "בין חששות לאידיאל: יחסם של גדולי התורה לאנציקלופדיה התלמודית", אשר התפרסם בגיליון 'המעין' האחרון (ניסן תשפ"א, גיליון 237, עמ' 114 הערה 28), הוא מצטט ממאמרי (הפובליציסטי) שהתפרסם במוסף 'שבת' של עיתון 'מקור ראשון' (י"ז בטבת תשפ"א), שם כתבתי שהאנציקלופדיה התלמודית היא אחד מיישומי אותה "הרצאה". באותו מאמר ציינתי כי הרב איזכר מפורשות במהלך הרצאתו ספרי כינוסים-סידוריים קדומים שנכתבו על ידי גדולי ישראל - "כסף נבחר", "מלא הרועים", "שדי חמד" ועוד, ושאל מול גישותיהם הוא עצמו מצביע על חלופה רצויה יותר לעת הזאת. הצעה זו עמדה - לימים - לנגד עיני יוזם האנצ"ת, הרב מאיר בר אילן. כאמור, הרב רדמן שלל הנחה זו, ובאיחבה חדה. דא עקא, דחיייתו התבססה על הנמקה בלתי ניתנת להפרכה: "נראה שאין כאן הוכחה, ואכמ"ל". כך. בלא להסביר, בלא לנמק, סתם ולא פירש. עם "טענה" כזו - בחינת "עדות שאי אתה יכול להזימה" - אין כל דרך להתמודד, והיא אינה יכולה להיות קבילה, לא תורנית ולא מדעית. מאחר שכך הדבר, לא נותר לי אלא להסתפק בהצגת עובדה - מבוססת, כמובן - המוכיחה שאינני יחיד בהנחתי אודות השפעת "הרצאת הרב" על הרב בר אילן, בכינונו את האנציקלופדיה התלמודית. כתנא דמסייע אביא לי את הרב מ"צ נריה (בחינת "נריה" מסייע לנריה להבחל"ח). בספרו לקוטי הרא"ה (כפר הרא"ה ה'תש"ן, עמ' 353) כותב הרב נריה בהאי לישנא: "...המצויינים שקבלו הכשרתם במכון [הארי פישל] פנו לאפיקים אחרים, ואחד-מיוחד שבהם - האנציקלופדיה התלמודית, שאף היא הייתה אחת מהתכוניות שאותן התווה הרב בהרצאתו-קריאתו (ואשר ביוזמת-עשייתה ובעומס הוצאתה לאור זכה בן וולוז'ין... הרב מאיר ברלן ז"ל)". ומעין זה כתב הרמ"צ נריה גם בפתח חיבורו בשדה הרא"ה (כפר הרואה ה'תשמ"ז, עמ' 12): "...תלמידי ראשי ישיבות מפורסמים בחו"ל, אדירי תורה... הוקרנו אלה מאורו הגדול של הרב ודבקו בו ובמשנתו. ואעפ"י שלכאורה המשיכו ללמוד בשיטות שהורגלו בהם, ודברי הרב... כאילו לא שינו דבר במהלכי עיונם, הרי למעשה מתברר שהמסר נקלט יפה יפה, ובהמשך הזמן נהיו הללו לעמודי-תווך של המפעלים התורניים הגדולים - האנציקלופדיה התלמודית'... - ועל ידם התחיל להתגשם חזון רוחו של הרב... הרצאת הרב... ביצירותיהם של תלמידים מעולים אלו אנו קולטים את הד קולו של הרב, אם

בפירוש ואם מכללא". אולי אין בדברים אלו כדי לפרוך את הטענה חסרת הביסוס "נראה שאין כאן הוכחה", ואולם למיצער "לימטיין שיבא מכשורא" (סנהדרין ז, ב).

נרי גוטל, ירושלים

תודה לרב פרופ' גוטל שליט"א על דבריו. במאמרי טענתי שהתייחסותם השונה של חכמי ישראל לאנצ"ת נובעת ממחלוקת עמוקה על אופן לימוד התורה ועל הדגשים שיש לתת בלימוד. חלק מחכמי ישראל חשש שצורת העריכה האנציקלופדית ממעטת את עמל הלימוד, חורגת מצורת הלימוד המסורתית השואפת לחידושים 'יש מאין' ולא רק להבנות 'יש מיש', משבשת את ההיררכיה המובנית בין תלמידי חכמים לעמי ארצות, משבשת את ההיררכיה ההלכתית העיונית והמעשית כפי שהתקבלה במהלך הדורות, ומאפשרת שיבושי השוואות לא-ענייניות בין נושאים הלכתיים נפרדים. מנגד האדמו"ר מחב"ד למשל סבר שהצגת הנושאים ההלכתיים בתימצות ובסדר, והבאת מכלול השיטות והפרטים אף שאינן השיטות המרכזיות, היא זו שיוצרת שלמות תורנית. להבנתו, צורת העריכה הזאת מאפשרת לתלמידי חכמים ולציבור העממי כאחד להתמקצע בתחומי ההלכה, ומדרגת את חשיבות הדעות ההלכתיות בכך שהיא פורסת את השיטות שכבר התקבלו בעולמה של ההלכה ('יש מיש'), ולא דנה בפלפול וביצירת חידושים שעדיין לא ברורה אמיתותם. כמו כן היא מאפשרת לדעת ולהבין את רוחב מכלול הנושאים המוזכרים בהלכה, ואת האחידות שבתורה במציאת המשותף שבין נושאים רחוקים. כפי שהוזכר במאמר, האנצ"ת משתלבת בדרכי לימודו של הרב קוק כפי שפרטם ב'הרצאת הרב', ועל רקע זה מובנים דברי הרב מ"צ נריה זצ"ל שציטטם הרב נריה גוטל (להבחל"ח): "ואעפ"י שלכאורה המשיכו ללמוד בשיטות שהורגלו בהם... הרי למעשה מתברר שהמסר נקלט יפה יפה, ובהמשך הזמן נהיו הללו לעמודי-תווך של המפעלים התורניים הגדולים... האנציקלופדיה התלמודית... ועל ידם התחיל להתגשם חזון רוחו של הרב".

אך למרות כל הנאמר אין הוכחה לקשר ישיר בין האנצ"ת מייסודם של הרב בר אילן והרב זווין ל'הרצאת הרב', כדברי הרב מ"צ נריה עצמו ש"ביצירותיהם של תלמידים מעולים אלו אנו קולטים את **הד קולו** של הרב, אם בפירוש ואם **מכללא**". כפי שהוזכר במאמר, ממכלול טעמים נראה שעורכי האנצ"ת לא ראו את עצמם כממשיכי 'הרצאת הרב': א. בשום מקום הרב בר-אילן או הרב זווין אינם מזכירים את 'הרצאת הרב' כבסיס לאנצ"ת. ב. הרב זווין כתב פרק שלם בספרו 'אישים ושיטות' על משנת הרב קוק, ולמרות הקשר ההדוק שלו עצמו לאנצ"ת אין בדבריו רמז לזהות שבין האנצ"ת לשיטת לימודו של הרב קוק ול'הרצאת הרב'. ג. הרב קוק בהרצאתו מציב מספר יעדים ללומדי התורה בדורו, ובעוד שלגבי 'הלכה ברורה' ו'באר אליהו' משנתו ברורה והוא עצמו אף התחיל בכתביה היצירות האלו ותלמידיו ותלמידי תלמידיו המשיכו בדרכו, הוא לא התחיל בשום מפעל אנציקלופדי-תורני ולא כתב ערכים מהסוג שיש באנצ"ת אלא רק שירטט קווים כלליים, וממילא משנתו בדבר אופייה

של היצירה לא הובהרה - לא הקריטריונים ליצירת הערכים, לא היקף הערכים, לא היקף הספרות ההלכתית שתובא באנצ"ת - ראשונים, אחרונים, או גם אחרוני אחרונים, ואפילו לא השאלה הקריטית האם היא תכלול גם דברי אגדה או דברי הלכה בלבד. מיותר גם לציין שהכותבים והעורכים של האנצ"ת לא היו ואינם שייכים בדווקא לחוג תלמידיו. כמו כן ברור לכולם שמכיוון שהסגנון האנציקלופדי הוא סגנון מחודש בספרות ההלכה נאלצים עורכי האנצ"ת, כמו הרב קוק עצמו בהרצאתו, למנות את הספרים האנציקלופדיים הבודדים שנכללים בספרות התורנית. לכן החפיפה ברשימה המצוינת במבוא לאנצ"ת עם הספרים המוזכרים בדברי הרב קוק אינה יכולה להוות הוכחה לתלות שבין האנצ"ת להרצאת הרב'. אכן קשה לפרוץ את טענתו של הרב גוטל כי הרב בר-אילן "הפנים" את 'הרצאת הרב' (שנאמרה כמעט שנות דור לפני ראשית כתיבת האנצ"ת) ויישמה, שהרי "הפנמה" זו שייכת לעולמו הפנימי של הרב בר אילן המכוסה מעינינו. כמו כן טענתו של הרב גוטל כי "הרב בר אילן (ברלין) השיב לרא"ה כגמולו הטוב (=הערצת אביו הנצי"ב)", ולכן יסד את האנצ"ת ליישום משנתו הלימודית, אינה מגובה דיה תורנית ומדעית. הרב מתניה אריאל גם הפנה את תשומת ליבי לאיגרת הברכה שכתב הרב חרל"פ למפעל האנצ"ת (מי מרום, אגרות קודש, אגרת קצט), וגם שם הרב חרל"פ אינו מזכיר כלל שהאנצ"ת מבוססת על חזונו של רבו הרב קוק ב'הרצאת הרב' למרות שזה היה מתבקש, וכנ"ל. בנוסף, הרב אבישי אלבוים, מנהל ספריית הרמב"ם בתל אביב, היפנה את תשומת ליבי לדברי חברי ועדת 'פרס הרב קוק' לשנת תשמ"ז, הרב שאול ישראלי, הרב אליעזר שפירא והרב יוסף נדב, שבנימוקם להענקת הפרס לאנצ"ת הם כתבו בין השאר: 'לא למותר לציין שהצורך ביצירה מעין זו כבר עלה במחשבה ובא לידי ביטוי בעל פה ובכתב בקונטרס 'הרצאת הרב'... גם מדבריהם נראה שאנצ"ת משקפת את חזונו של הרב קוק, אך אינה נובעת ממנו.

לסיכום, נראה יותר שהאנצ"ת צמחה על רקע מכלול ספרי הכינוסים שנוצרו בתקופתה (כמו למשל 'אוצר הפוסקים' ועוד), ואין לייסודה קשר ישיר לחזון הנפלא של מרן הרב זצ"ל ב'הרצאת הרב', למרות שלמעשה יתכן מאוד שגם הרא"ה התכוון לרעיון מעין זה, והדמיון בהחלט קיים.

אורי רדמן, שוהם

תגובת הרב גוטל:

אם היינו זקוקים להדגמה נאה להבחנת "יש מיש" מ"יש מאין" ואת חולשת האחרון, הרי שבאה תגובת הרב אורי רדמן לתגובתי והושיטה לנו זאת בקנה. בתגובתי למאמרו ציינתי שהרב רדמן סתם במאמרו ולא פירש על סמך מה שלל את טענתי שהרב מאיר בר אילן הפנים את 'הרצאת הרב' ואף יישמה ביוזמתו לייסוד האנציקלופדיה התלמודית. מאחר שטענתי נשללה על-ידו ללא בדל-תימוכין - "נראה שאין כאן הוכחה, ואכמ"ל" - הרי שלא

הייתי יכול להפריכה; הסתפקתי אפוא באיזכור תימוכין בכתובים ["יש מיש!"] שתומכים בטענתי ואף סבורים כמותה, וזאת מקולמוסו של הרב מ"צ נריה. והנה עתה, בתגובתו לתגובתי, שב הרב רדמן ושוב אינו מבסס את דבריו על אמירה חיובית אלא רק על דרך השלילה - "יש מאין" (אגב, בדיוק הפוך ממדיניות האנציקלופדיה התלמודית עצמה...).

יתירה מזאת, אפילו האיזכור ממכתב הרב חרל"פ אינו נשען אלא על 'היעדר', על 'אין', כביכול נתבע הרב חרל"פ לציין על כל צעד ושעל חזור ושנה את שם הראי"ה! דוק ותשכח במאות מכתביו שפעמים רבות אינו מזכיר את הראי"ה, בעיקר כאשר לא 'זה' עיקר העניין. זאת ועוד, הגדיל לעשות הרב רדמן והרחיק עדותו עד לפרס הרב קוק [!] שגם שופטיו 'נתבעים' לסקור בפרוטרוט את כל שהשפיע, במישרין ובעקיפין, על הליך היווצרות האנצ"ת. הנה שוב ושוב התבססות רק על היעדר ו'אין'.

היפוכו של דבר אעשה אני, ואם לא היה סיפק בראשון, אביא אפוא עוד תימוכין - "יש מיש". נוסף לרמ"צ נריה, הנה מה שכתב - להבחל"ח - הרב יהושע בן מאיר, בפתח הספר החשוב מאוד "השלמות והוספות לערכים באנציקלופדיה התלמודית", עמ' 9 [ההדגשות שלי - נ"ג]: 'ברשימת ה"מפעלים טובים" ו"יצירות דרושות מאוד לנו בחיי תורתנו" מנה **מרן הרב [קוק] זיע"א** "אוצר גדול שילך על פני כל התורה שבעל פה ביחוד", **כלומר אנציקלופדיה תלמודית** - "ספר מרצה ומבאר את העניינים על פי מקורותיהם הראשונים על בורים". **לאור חזון זה ייסד הרב מאיר בר-אילן ז"ל את "האנציקלופדיה התלמודית"** בשנת תש"ג... רבים מעורכי האנציקלופדיה היו מתלמידיו וממשיכי דרכו... "לאור חזון זה" - היש מילים יותר מפורשות מאלה?! אגב, כיהודה ועוד לקרא, יש מקום לציין כי רבנו הרצי"ה עיטר את כרכי האנצ"ת שבביתו בהערות רבות - יתכן שהחשבתו חיבור זה נבעה אף היא מזיקת המפעל ל"אבא זכרונו לברכה". [ובאמת תמוה שבמקביל לאדמו"ר מחב"ד לא אוזכר הרצי"ה במאמרו של הרב רדמן, הגם שהחשיב ביותר מפעל תורני זה]. לא זו אף זו - לא למותר לציין שמנהל מפעל האנצ"ת שנים רבות לא היה אחר מאשר גיס הרצי"ה ושכנו, הרב יהושע הוטנר. סוף דבר: אם לא רק אני "מדמייין" זיקה זו, אלא גם הרב מ"צ נריה ולהבחל"ח הרב י' בן מאיר, אולי בכל זאת דברים בגו?

* * *

עוד על הקריאה בתורה במחזור השנתי

לכבוד עורך 'המעין'

אני מתכבד לשלוח לך שלוש הערות למאמרו של רחמים שר שלום "הקריאה בתורה במחזור השנתי" (המעין, גיליון 237, ניסן תשפ"א):

1. בעמ' 10 כתב המחבר "בספר תורה הכתוב על קלף שנועד לקריאה בציבור אין

סימונים כלל, גם לא כדי לדעת היכן מתחילה פרשה שבועית". כך אכן הוא המנהג המקובל, אך יש לתקן משפט זה על פי הממצאים שהבאתי במאמרי: "The 12th-13th Century Torah Scroll in Bologna: How it Differs from Contemporary Scrolls", שם עמדתי על עדים שונים לתופעה של הוספת נו"ן סופית בגיליוני ספרי תורה לציון תחילת פרשת שבוע, וכן הוספת נו"ן סופית בגיליוני ספרי תורה לציון מחלוקת בחלוקת הפרשיות הפתוחות והסתומות.

2. עוד כתב שם: "לפי המסורת מחולק ספר התורה ל-290 פרשיות פתוחות שלאחריון שורה חדשה ו-379 פרשיות סתומות עם רווח בשיעור של 9 אותיות בין פרשיה לפרשיה". גם במשפט הכלל הזה היה מקום לדייק, ולכתוב: **לפי החלוקה שקבע הרמב"ם בהל' ס"ת פרק ח הל' ד בעקבות החלוקה בכתר ארם צובה, שהיא החלוקה המקובלת היום**, מחולק ספר התורה וכו'. ראה על כך מאמרי: "Maimonides and the Aleppo Codex," *Textus* 9 (1981), pp. 39-128, וכן ספרי: נוסח התורה בכתר ארם צובה - עדות חדשה (הוצאת אוניברסיטת בר-אילן; רמת-גן, תשנ"ג-1992), עמ' 50-53. אכן מסורת זו מקובלת היום בכל תפוצות ישראל, אולם במסורות אחרות היו קיימים שינויים ביחס לחלוקת הפרשיות הפתוחות והסתומות. למשל, קיימות מחלוקות רבות בין המסורת האשכנזית של ימי הביניים לבין חלוקת הרמב"ם. ראה: יוסף פרץ, "מסורות החלוקה של הפרשיות הפתוחות והסתומות בתורה בכ"י אשכנזיים מיה"ב", לשון ומסורה, אסופת מאמרים (הוצאת מכללת אורות ישראל, תשע"ט), עמ' 319-350 (= JSI 14 [2018], עמ' 1-16).

3. בעמ' 17 כתב המחבר: "בעל תיקון יששכר מזכיר מנהגים נוספים בחלוקת פרשות: ומקום יש במערב שנוהגים להפסיק סדר וארא בפרשית ויאמר ה' אל משה השכם בבוקר והתיצב לפני פרעה, ובשבת האחרת מתחילין משם עד סדר בא אל פרעה". אך ראה מה שכתב יוסף עופר על פרשת "השכם" (שמות ט, ג), שהייתה לפי המסורת הבבלית ההתחלה של הפרשה (ולא כנהוג היום שההתחלה נמצאת בשמות י, א: ויאמר... בא אל פרעה), במאמרו בספר 'המסורה הבבלית לתורה, עקרונותיה ודרכיה' (האקדמיה ללשון העברית והוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס: ירושלים, תשס"א), עמ' 186-203: "תפוצתה של פרשת השכם בבקר וגלגוליה". פרופ' עופר דן שם גם בקטע הנזכר מהספר תיקון יששכר, ולדעתו (שם, עמ' 197-198) בעל תיקון יששכר (הספר נקרא גם: עיבור שנים) אינו מתכוון כלל לחלוקת פרשת "בא" לשניים!

פרופ' יצחק פנקובר, ירושלים; המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן

1 בתוך הספר: The Ancient Sefer Torah in Bologna, Features and History, M. Perani (ed.) (Leiden and Boston: Brill, 2019), pp. 135-166; especially pp. 138-140 (Marking the Beginning of the Weekly Pentateuch Reading), 144-155 (Marking Textual and Sectional Variants in the Pentateuch).

תודה לפרופ' פנקובר על התייחסותו למאמרי. אני מבקש להדגיש שעורך 'המעין' ביקשני בזמנו לקצר עד כמה שאפשר, ולכן התמקדתי בעיקר הנושא שלי וצימצמתי את דבריי בנושאים הצדדיים. ולעצם דברי המעיר: 1. מאמרי עסק בעיקר במנהגי הקריאה והחלוקה של הפרשה השבועית, ולא הרחבתי במנהגים הקשורים לכתבת ס"ת. 2. בעניין מספרן של הפרשיות הפתוחות והסתומות הבהרתי בהע' 5 שיש בזה דינים ומנהגים נוספים שלא דנתי בהם. אכן שיטת הרמב"ם היא המקובלת היום בכל תפוצות ישראל, ולכן לא טרחתי לציין שזו שיטתו ושיש החולקים עליו בפרטים מסוימים. 3. תודה על ההפנייה למאמרו החשוב של פרופ' יוסף עופר, המוכיח שבשיטת החלוקה הקדומה הפרשה השלישית בספר שמות התחילה בפסוק "השכם בבוקר" שבסוף פרשת וארא (ט, יג), ופרשת בא בשלמותה נכללה בה. ניתן ללמוד מדבריו שחלוקת התורה לפרשות שבועיות כפי שמקובל היום אינה מסורת מקודשת מימים קדומים, וראוי היה להציג מסקנה חשובה זו במאמרי הנ"ל. עופר גם סבור שיש בגוף דברי בעל 'תיקון יששכר' שציטטתי שיבוש, ולמעשה אין מדובר בחלוקת פרשת וארא לשתי שבתות - אלא במנהג הנ"ל שהפרשה השלישית בספר שמות מתחילה ב"השכם בבוקר"; אך בעל תיקון יששכר כותב בצורה ברורה "ובשבת האחרת מתחילין משם עד סדר בא", וקשה להגיה את דבריו. לדעתי ניתן להסביר את הדברים בצורה שונה, ואעסוק בזה בל"נ במקום אחר. רחמים שר שלום, נתניה

* * *

לעורך שלום.

בעניין האמור במאמרו של הרב רחמים שר שלום (בגיליון הקודם עמ' 9).

ראשית המאמר באה להוכיח 'חלוקה קדומה של התורה לחמישים'. מקור לכך מביא הכותב מדברי הזוהר הקדוש במדרש הנעלם (ח"א דף קד, ב) שאומר שחמישים הפרשות שבתורה הם כנגד חמישים שערי בינה (כוונת הכותב היא להראות שזה נוגד את הידוע לנו כי בתורה ישנן ג"ן פרשיות), ולתוספת חיזוק הוא מביא את מה שביאר הגר"א 'חמישה ספרים הם בתורה, ובכל אחד ואחד נכללים עשרה חלקים'. הואיל ונרעשתי למשמע ידיעות נכבדות ומחודשות אלו, שהרי הרגיל בדברי הזוה"ק ידע כי ג"ן סדרים דאורייתא אינון, בדקתי וראיתי שהזוהר הקדוש שואל את זה בעצמו! וזו לשון קודשו: 'הנשמה פותחת ואומרת רבש"ע שמא נתעסקו בחמישים פרשיות של תורה... והא (תנינן) יתיר אינון פרשיות, נ"ג הו. אלא אמר רב אבהו חמישה ספרים הם בתורה ובכל אחד ואחד נכללים עשרת הדברות, עשרה מאמרות שבהם נברא העולם. חשוב עשרה בכל חד מנהון הוא חמישים'. זאת אומרת, הזוהר שואל והלא נ"ג הם, ועל זה מתרץ שבאמת המספר חמישים אינו חלוקה של פרשיות, אלא שבכל חומש וחומש כלולים עשרת הדברות והמאמרות וזהו חשבון החמישים. יוצא שאין כאן כלל מקור לחלוקה לחמישים פרשיות. גם הציטוט שהביא הרב הכותב מדברי הגר"א

(שאגב, אינו בביאורו שם, אלא בתקוני זהר קב, א) אינו מדויק. הכותב הביא בשם הגר"א שבכל חומש 'נכללים עשרה חלקים', בשעה שדברי הגר"א כאן הם ציטוט של המדרש הנעלם הנ"ל, ואין כאן כל איזכור לחמישים חלקים. סוף דבר, אכן הזוה"ק כותב כי חמישים פרשיות הן, אך תיכף ומיד הוא מבאר בעצמו את דבריו שלא נאמר זה על דרך הפשט אלא על דרך הסוד, והגר"א לא ביאר את דברי הזוה"ק אלא העתיקם בדיוק נמרץ, כך שאין רמז בזוה"ק לחלוקה קדומה שחילקה את התורה לחמישים פרשיות בלבד.

חיים אשר ברמן, ירושלים

תגובת רחמים שר שלום: יפה כתב הרב ברמן שאכן הזוה"ק כותב כי חמישים פרשיות הן, אך תיכף ומיד הוא חוזר בו מאמירה זו ומוצא הסבר אחר למספר חמישים. בדעתי לכתוב בע"ה מאמר שיעסוק בתרומת הזוהר להתפשטות המנהג האחיד של הקריאה בתורה, ושם אסביר מדוע נאלצו חכמי הסוד לחזור בהם מהחלוקה הקדומה של התורה לחמישים.

* * *

האם היה הרמב"ן צאצא של ר' יצחק ב"ר ראובן הברצלוני?

בגיליון 237 של כתב העת 'המעין' התפרסמה סקירה מאת העורך הרב יואל קטן על הספר החדש של הרב פרופ' עודד ישראלי: 'ר' משה בן נחמן: ביוגרפיה אינטלקטואלית'. לקראת סופה של הסקירה (עמ' 130) העיר הרב קטן על הכותב שדחה (בעמ' 25 בספרו) את המסקנה של הרשב"ץ שהרמב"ן היה צאצא של ר' יצחק הברצלוני, מסקנה אשר לדברי הכותב "איננה נסמכת אלא על דקדוק קלוש בלשונו של רמב"ן". לעומתו, הרב קטן סבור שזוהי מסורת משפחתית שהחזיק הרשב"ץ, שהיה נשוי לצאצאית של הרמב"ן, והעובדה שהמסורת התקבלה על דעתו של הרשב"ץ מספיקה כדי להשאיר אותה לפחות בסימן שאלה ולא לדחות אותה בקלות יד. הנה דברי הרשב"ץ:

והרב רבי משה בר נחמן זקנו של מורי חמי ז"ל היה ממשפחתו [=של ר"י ברצלוני], שכן כתוב בהלכות נדרים שלו שהוא קורא אותו 'אדוננו הזקן רבי יצחק בן ראובן אלברגלוני ז"ל', ובחידושי בתרא שלו כתב עליו 'ודקאמר מרן ז"ל', נראה שממשפחתו ויוצאי יריכו היה, ואם כן בני הם מיוצאי יריכו של זה הרב².

מלשונו של הרשב"ץ ("שכן כתוב... נראה") נראה שאין בידו מסורת בעניין זה, אלא שהוא מסתמך רק על לשונו של הרמב"ן. הרשב"ץ הסיק שהרמב"ן צאצא של ר' יצחק

2 שו"ת התשב"ץ ח"א, מהדורת מכון שלמה אומן ומכון ירושלים, ירושלים תשנ"ה, ענין עב (עמ' קנח-קנט).

משני ביטויים, "אדוננו הזקן" ו"מרן". ההיסק מהביטוי "מרן" אכן נראה קלוש³. אך מוכרת לי דוגמה לשימוש בביטוי "אדוני" בהקשר של קירבה משפחתית דווקא, גם בלי תוספת של תואר קירבה מפורש (כגון זקני או אבי). בידינו נמצאים חידושים על מסכת עירובין שיוחסו למאירי, אך ייחוס זה מוטעה⁴. המחבר היה צאצא של ר' משולם ב"ר משה בעל ההשלמה, אותו הוא מכנה "הרב אדני זקני", ואילו את אביו של ר' משולם, ר' משה ב"ר יהודה, הוא מכנה "הרב אדני" בלבד⁵. החידושים לעירובין נכתבו בפרפיניאן שבדרום צרפת בעשורים הסמוכים לפטירת הרמב"ן, ומכאן שמחבר זה פעל בזמן ובמקום הסמוכים לאלו של הרמב"ן, וישנה סבירות שיימצאו ביטויים בעלי משמעות זהה בלשונות של שני חכמים אלו. נראה אפוא שדקדוקו של הרשב"ץ מהתיבה 'אדוננו' איננו כה קלוש, וישנה היתכנות שהוא צדק בהסיקו שהרמב"ן היה צאצא של ר' יצחק ב"ר ראובן הברצלוני, אך לפי שעה אין בידינו אמצעי להכריע בנידון זה.

עדיאל ברויאר, כוכב השחר

אני מודה מקרב לעורך 'המעין', ידידי הרב יואל קטן, על סקירת ספרי ר' משה בן נחמן: ביוגרפיה אינטלקטואלית, ועל הערותיו המלומדות ולרב עדיאל ברויאר על תרומתו לדיון. שניהם התייחסו להערה אחת בספרי (עמ' 25 הע' 34) בה פקפקתי בהנחתו של רשב"ץ כאילו ר' יצחק בן ראובן אלברגלוני היה אחד מאבות אבותיו של רמב"ן. הרב קטן העיר כי 'מסורת שהתקבלה על דעתו של רבנו הרשב"ץ לכאורה מספיקה כדי להשאיר את העובדה הזו לפחות בסימן שאלה, ואין מקום לדחות את דבריו בקלות יד ולקרוא להם "מקור קלוש"'. אלא שלמען האמת רשב"ץ בתשובתו האמורה ("ח"א סי' עב) איננו מעיד כלל על מסורת שבידו (כפי שציין בצדק גם הרב ברויאר), ואת הטיעון הביוגרפי הזה הוא סומך אך ורק על דקדוק לשונו של רמב"ן בשני מקומות בהם הוא מכנה את ר' יצחק 'אדוננו הזקן' ו'מרן'. טענות מסוג זה, כמובן, אפשר וצריך להביא בכור הביקורת ההיסטורית. הרב עדיאל ברויאר בקש לחזק את כוח ראיית רשב"ץ, והביא דוגמא לכך שיש מי שהשתמש, בקירוב

3 העוסקים בדברי הרשב"ץ התקשו לאתר את הציטוט שאליו הוא מתייחס, משום שהוא לא נמצא בחידושי הרמב"ן למסכת בבא בתרא. דומני שנפלה שגגה בלשונו של הרשב"ץ וכוונתו הייתה לחידושי הרמב"ן לגיטין (יד, א ד"ה הוה ליה): "**כתב רבינו יצחק ז"ל**, כתבו רבוותא ז"ל דהך עובדא הכי הוה דאיכא סהדי דקמיהון עבדו חושבנא והכי הוה חושבנא ואשתכח דטעותא הוא, אי נמי דקא מודה ליה חברה דהכין הוה חושבנא [...] **ודקאמר מרן ז"ל** אי נמי דקא מודה ליה חברה". אולם, "רבינו יצחק" כאן אינו ר' יצחק הברצלוני אלא הר"ף (גיטין ו, א בדפי הר"ף)! תן דעתך שהרמב"ן מזכיר בדבריו סוגיה במסכת בבא בתרא (קעה, א) ואולי בעקבות כך נוצרה הטעות בהפניה שבדברי הרשב"ץ.

4 על כך ראה: ע' ברויאר, 'החידושים המיוחסים למאירי על עירובין', תרביץ (בדפוס).

5 חידושי המאירי על מסכת עירובין, מהדורת רש"ז ברויאר, ירושלים תשל"א, ח"א עמ' לה (ו, ב) ועמ' שה (מד, ב).

זמן ומקום לרמב"ן, בתואר 'אדוני' ביחס לאביו ולזקנו. אין חולק על כך שהתואר 'אדוני', שיש בו אכן ביטוי מיוחד של כבוד, עשוי להיות מכוון גם לאביו או לזקנו של הנוקט בו, כמו בדוגמא שהובאה כאן, ברם על מנת לגזור מכאן מסקנה כללית יש צורך להראות שבכל המקרים בהם נעשה שימוש בתואר הזה (בהקשרי זמן ומקום מוגדרים), ולפחות ברובם המכריע, הוא מציין אך ורק זיקת משפחה. עד שבדיקה מקיפה כזו לא תתבצע אין בביטוי 'אדוני' כל ראייה, ועל כן דקדוקו של רשב"ץ נותר אכן, לעת עתה, קלוש.

עודד ישראלי, צור הדסה

* * *

חילול השם או חילול ה'?

לע"נ אמי מורתי אסתר בת יהודה יוסף הכ"מ ואחותי יפה פנינה בת פינחס ז"ל

מצות לא תעשה מן התורה שלא לחלל את שם ה', שנאמר (ויקרא כב, לב) 'ולא תחללו את שם קדשי'. ומצוה זו מוסכמת על הכל, כמבואר בגמרא בכמה מקומות (יומא פו, א ועוד) וברמב"ם ('סוה"ת ה, י) ובשו"ע ('יו"ד סי' קנז), וכן נמנתה מצוה זו בסה"מ לרמב"ם (לאוין סג) ובספר החינוך (מצוה רצה) ועוד. רבות נכתב כבר על מצוה זו וגדריה, אך ברצוני לברר בה פן שנראה לכאורה בעל אופי לשוני, אבל חשיבותו חורגת מתחום הלשון.

מצוה זו של חילול השם מתייחסת לשמו של הקב"ה, כמפורש בפסוק הנ"ל, ובלשון הרמב"ם שם: 'וכל מי שנאמר בו יהרג ואל יעבור ועבר ולא נהרג הרי זה מחלל את השם', וכן הוא בספר החינוך שם ובכל הספרים. אולם כבר שנים רבות השתרש בכתביה השיבוש "חילול ה'". שיבוש זה הוא חמור, כי אין ביכולתנו לחלל את הקב"ה ח"ו שלית מחשבה תפיסא ביה כלל, אלא רק אולי את שמו. בלי להיכנס לביירוים מחשבתיים עמוקים, בספרות חז"ל מופיע רק המושג 'חילול השם', כן הוא בתוספתא יומא ד, יב 'מפרסמין את החניפין מפני חילול השם', ובאבות דרבי נתן פרק יב 'זה חילול השם', ובעירובין סג, א: 'כל מקום שיש בו חילול השם אין חולקין כבוד לרב', ובירושלמי תענית ג, י: 'כל המביא את הרבים לידי חילול השם' ועוד, והמושג "חילול ה'" אינו מופיע אפילו פעם אחת! גם בספרות הראשונים מופיע המושג "חילול השם" מאות פעמים, ובמקומות הבודדים שאין זה כך מדובר ללא ספק בטעות של המעתיק או המדפיס. יתכן שריבוי המקורות שבהם היה כתוב ביטוי זה בראשי תיבות "ח"ה' גרם לפתיחה לא נכונה של התיבות האלו, או שמעתיקים ומדפיסים קיצרו את התיבה 'השם' ל'ה' ולא שמו לב שהם משבשים. בוודאי שהדבר עשוי לקרות כאשר כותבים או מקלידים שיעור שנאמר בעל פה, שאז בקלות 'השם' מתחלף ל'ה'. לדעתי חשוב לתת לכך את תשומת הלב הראויה ולנכש מהשימוש שיבוש זה (הדברים נכונים במקביל גם לגבי השיבוש 'קידוש ה', אך אכמ"ל).

הושע בהר"ב, שדמות מחולה